

Пахоменков Ю.Г.

УКРАЇНСЬКИЙ ОСВІТНИЙ ПРОЦЕС У 1917-1918 рр. НА ПОДНІПРОВ'І (ДО ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ УКРАЇНІЗАЦІЇ)

Формування і функціонування системи національної освіти на території України під час революції 1917-1920-х рр. є одними з провідних у сучасній історіографії хоча і поступаються за кількістю дослідженням присвяченим суспільно-політичним процесам [1]. Проте регіональні особливості формування національної освіти, наприклад, освіти на Подніпров'ї, приділяється менше уваги [2]. Ґрунтовною для висвітлення освітянських процесів регіону стала робота краєзнавця, журналіста, письменника М.П. Чабана, у якій подано загальну характеристику національного руху через аналіз біографій 668 катеринославських просвітян 1905-1920 рр. [3]. Деякі питання, однак потребують додаткового висвітлення. Дана стаття є спробою дослідити підґрунтя і розкрити деякі тенденції розвитку освітніх процесів Катеринославщини в часи національно-демократичної революції.

Формування національної освіти для провідників українського руху початку ХХ ст. мало принципове значення. Це питання було одним з не багатьох у російсько-українських стосунках, де було досягнуто певної згоди. Проте консенсус виявився недовготривалим, оскільки до 1917 р. сама проблема мала виключно теоретичний характер. А оскільки система шкільної освіти виконувала важливе державне завдання інтеграції та соціалізації мас, то самі зміни її викликали масове незадоволення. Функції школи в місті і на селі були неоднакові: в місті школа відігравала роль рекрутського агентства бюрократичного апарату, на селі – забезпечувала лояльність до влади. Відповідно різнилася і мотивація вчителів. Міські вчителі, краще організовані, матеріально зацікавлені, маючи кращу освіту, залишались чиновниками Імперії. На відміну від них, сільські вчителі, разом з урядником, священником і земськими службовцями були для селян представниками Держави. Відтак, різнилася і соціально-економічні та соціокультурні характеристики вчительства. Відомо, що під час революції вчительський корпус, залишаючись в більшості пасивно-нейтральним, був представлений в усіх ворогуючих таборах. При цьому, на відміну від вчителів міста і передмістя, сільські земські вчителі були активно задіяні в українському національному русі (Віталій Самійленко на Павлоградщині, Іван Шабля в Катеринославському, Остап Пугач в Олександрівському, Григорій Кольчуненко у Верхньодніпровському повітах та ін.). Можна стверджувати, що до початку ХХ ст. національні питання не були гострими у шкільній справі. Проте, у зв'язку з розширенням сітки шкіл у 1910-х рр. виникла проблема вчительських кадрів. У 1914 р. у 8 повітах губернії було 1991 школа всіх типів (без міст). Щорічно відкривалося до сотні нових шкіл, в більшості – земські. Водночас,

83% шкіл були розраховані на 1-2 вчителів і тільки 0,9%, переважно міських, мали понад 6 вчителів. У 1914 р. понад 30% вчителів губернії мали початкову освіту або отримали диплом після іспиту, стільки ж мали спеціальну вчительську освіту [4, с. 811, 818, 834]. Низький у порівнянні з містом рівень освіти і пов'язане з цим зверхнє ставлення з боку колег-міщан і органів влади, помножені на ображені національні почуття (в українських губерніях до початку 1918 р. діяла спеціальна надбавка для вчителів-росіян за «обрусіння іногородців» [10; с. 92]), зумовлювали майбутні конфлікти після повалення жорсткої централізованої системи управління.

Ще однією важливою проблемою освітніх процесів на Подніпров'ї була недостатність шкіл, особливо сільських. У відносно забезпеченому школами Катеринославському повіті (1913 р. тут знаходилося 270 шкіл в з 20699 учнями), поза школою залишалися понад 14 тисяч дітей, з яких 2244 було відмовлено в праві на навчання за «браком місця» [5, с. 27-29]. В наростаючій анархії школа, особливо сільська, зазнавала втрат. На початку 1918 р., за повідомленням І.М. Труби, на Катеринославщині нараховувалося 2345 шкіл: у Катеринославському повіті 307, Верхнє-Дніпровському – 229, Новомосковському – 238 (до того ще 93 міські школи), Олександрівському – 292, Павлоградському – 277. Слав'яносербському – 204, Бахмутському – 399 і Маріупольському – 286 [6, арк. 12-12зв.]. В середньому, у п'яти повітах Подніпров'я (без міст) одна школа приходилася на 1200 чоловік.

Малодослідженим залишається і поділ шкіл регіону за мовою викладання. У тому ж таки Катеринославському повіті на грудень 1917 р. з 302 земських шкіл «мовна проблема» виглядала так: у 178 земських однокласних школах 153 шкіл користувалися українською та 25 російською мовами, у 12 двокласних – 10 були україномовними та 2 – російськомовні, а в колишніх церковноприходських (66 шкіл), приватних (5) та залізничній (1) – навчання велося виключно російською мовою. Ще 40 сільських шкіл користувалися німецькою мовою викладання [7, спр. 53, арк. 87-91зв.].

Питання розбудови системи національної освіти на Подніпров'ї породжені революцією 1917 р., не припинялося до середини 1920-х рр. Розкол вчителів за національністю стався набагато раніше, ніж в інших професійних спілках. Впродовж березня 1917 р. українські вчительські товариства були створені в більшості повітів губернії. У самому Катеринославі українське вчительське товариство утворилося вже 19 березня 1917 р. Головним його завданням було визначено об'єднання вчителів на питанні українізації освіти Катеринославщини. Важливим етапом на шляху досягнення мети став I губернський з'їзд вчителів губернії (28-29 березня 1917 р.), на якому достатньо виявилася розстановка сил в освітній справі. Для поширення самої ідеї і попередньої підготовки кадрів влітку 1917 р. в губернії відбулися ряд повітових і губернських вчительських курсів, в яких активну участь брали діячі національного руху Подніпров'я (В. Біднов, І. Труба, Д. Яворницький, П. Тушкан, А. Синявський, С. Липківський та ін.). При цьому було взято за основу, з певними змінами, програму традиційних для земської практики літніх вчительських курсів. Впродовж літа українознавчі курси відбулися у Катеринославі (11-25 червня),

Павлограді (21-29 липня), Олександрівську (6-27 липня), Маріуполі (25 серпня-10 вересня). Відмічаючи загалом невисокий вплив українознавчих курсів, І.М. Труба все ж таки оптимістично вважав, що до українізації початкової школи готові всі повіти губернії: Олександрівський на 91%, Павлоградський на 86%, Новомосковський на 84%, Верхнє-Дніпровський на 79%, Катеринославський на 80%, Бахмутський на 57%, Маріупольський на 52% і Слав'яносербський на 52% [8, 1917, № 170].

II губернський вчительський з'їзд (3-5 серпня) визнав наявні сили достатніми для початку нового етапу, принциповим підходом якого мала стати організація нових шкіл, в першу чергу поглибленого типу – гімназій [2, с. 297-299]. При цьому використовувалися вже існуючі земські проекти. Наприклад, при відкритті української гімназії у Веселих Тернах Верхньодніпровського повіту, враховувалось, що вже у 1914 р. було створено комітет для облаштування 4-класної школи з правами гімназії на район з населенням майже 47 тис. чоловік [4, с. 874].

Однією з проблем, викликаних формуванням нової школи, стала проблема підручників. Основним на Подніпров'ї підручником українознавства стала хрестоматія «Стежка до дому» (автор-упорядник І. Труба), видана на кошти земства у 1917-1918 рр. загальним накладом 140 тис. примірників [6, арк. 42].

Проте на шляху українізації школи доводилося долати не тільки негативне ставлення російської громадськості, а й відмічений І.М. Трубою «великий абсентизм вчителів», який проявлявся у ставленні до власних професійних організацій, відношенні до нових проблем сучасності [8, 1917, № 168]. Наприклад, представник Луганської «Просвіти» на з'їзді просвіт у Києві (серпень 1917 р.) повідомляв не тільки про ворожість росіян, але й байдужість української інтелігенції [7, спр. 157, арк. 32]. В. Самійленко повідомляв на початку 1918 р. до Міністерства освіти УНР, що на Павлоградщині «навчання українською мовою зустрічає перешкоди, причиною яких є агітація чорносотенного й так званого «большевицького» елементу, як з гурту меншої частини несвідомого вчителства, так і з боку такого ж селянства (в незначній мірі), особливо ж – з боку міщанства м. Павлограда й містечок, недалеко від залізниці» [7, спр. 53, арк. 120].

Міста Подніпров'я до проведення українізації шкільної освіти у 1917 р. так і не приступили. У вимогах створити українську школу вбачали загрозу національних утисків. Гласний міської думи, представник єврейської громади Катеринослава в 1917-1918 рр. І.Л. Корін, звертаючись з відкритим листом до І.М. Труби як комісара українського уряду з освіти, риторично запитував: «Скажіть, чому єврей, поляк, великоросс должны обязательно знать литературу державных украинцев?... Зачем же вы, почувствовав державность навязываете свою литературу, язык детям других народов, которых не так уж мало среди вас?» [8, 1917, № 176]. У Катеринославі з 29 початкових шкіл міста та 4-х вищих початкових училищ, як повідомляв з сарказмом міський відділ освіти, «ни в одном... обучения на украинском языке не ведётся за отсутствием желающих». Новомосковська управа повідомляла, що в жодній з 8 початкових шкіл міста до українізації не приступали. У Павлограді на 12 російськомовних початкових шкіл все ж таки була і українська – школа ім. Т. Шевченка [7, спр. 53, арк. 68, 64, 125]. Ще гіршою виглядала ситуація у східних повітах губернії, де українізація школи так і

не була проведена через ворожість місцевої влади. Невдачею завершилася спроба відкрити у Катеринославі український університет на базі духовної семінарії, основний контингент якої становили юнаки з села, «які мають у собі добру українську стихію і... доволі путящу підготовку» [6, арк.41].

З початку 1918 р. на Подніпров'ї почалися спроби припинити українізацію школи, як ворожу «трудовому народу» справу. Вважаючи її примхою «буржуазних націоналістів», більшовики, за підтримки російської громади інспірували погром українських організацій міста і села, в тому числі «Просвіт» і навчальних закладів. Під тиском громад ряд вчителів-українців полишали сільські школи і перебиралися до міст. Незважаючи на складні умови для роботи, вже на початку квітня 1918 р. І.М. Труба доповідав про українізацію на засіданні вчительського комітету, а 7 квітня, від імені комісара з освіти на Катеринославщині у місцевих газетах було надруковано звернення про відновлення навчальними установами «нормального академічного життя» [8, 1918, № 40].

Проте державний режим 1918 р. поставився до вчительства, особливо сільського, з підозрою. Репресії проти вчителів стали звичайною справою і здійснювалися як окупаційною, так і гетьманською владами. У червні 1918 р. розпорядженням павлоградського повітового старости було заарештовано В. Самійленка [3, с. 394]. Репресії торкнулися цілого ряду вчителів, що змусило І.М. Трубу звернутися безпосередньо до гетьмана. У поданому звіті розглядалися декілька випадків, які сталися з 11 червня по 10 липня. Серед іншого, відмічені тілесні покарання вчителів (в с. Кринички землевласник завдав 50 ударів вчителю О. Лінніку), пограбування (в с. Ново-Покровському пограбовано вчителів А. Уживу, І. Шаблю, З. Волянського), чисельні арешти за недоведені провини переважно політичного характеру і навіть страти (вчителя Якимівської земської школи Григорія Позднева) [6, арк. 119-120].

Офіційний, хоча і декларативний курс на українізацію системи освіти загалом сприяв покращенню стану школи в Україні. Але єдиною заслугою гетьманського уряду було саме визнання курсу. Всі позитивні процеси відбувалися незалежно від волі уряду, а часто – всупереч йому. Міністерство освіти Української держави фактично ліквідувало інститут губернських комісарів з освіти, ігнорувало самоорганізацію українського вчительства. На місцях конфлікти переростають у протистояння. Наприкінці 1918 р. виявилось, що перша на Катеринославщині сільська гімназія в Веселих Тернах з літа не отримувала грошей. І.М. Труба різко і відверто заявив, що хоча урядових українських гімназій багато, вони побудовані на «жульнических началах. Мошенничество там вошло в систему» [9, 12 грудня]. Ображене російське вчительство, чиї інтереси зачепила принциповість комісара з освіти, поставило питання про відзив І.М. Труби з цієї посади [9, 19 грудня].

Чергова зміна влади на початку 1919 р. зафіксувала і нову позицію в мовному питанні. Нова комуністична влада інспірувала запити до органів місцевого самоврядування у їхньому ставленні до мови. Вцілілі фрагменти кампанії дозволяють побачити, як руками «трудового селянства» згорталася перша українізація на Подніпров'ї. Збереглися відповіді трьох волосних комітетів Павлоградщини на прямо поставлене питання: якою мовою потрібно викладати в школі?

Відтак Павлоградський волосний комбід зазначав: «Украинский язык принять временно для учения впредь до распоряжения Высшей Власти вследствие недостатка русских учебников». Терновська волосна рада депутатів прийняла постанову: «Язык преподавания в наших школах признать русский, а украинский язык как предмет изгнать вовсе». Волосний комітет с. Вербки постановив: «В школах... преподавать русским языком, о чём сообщить учителям» [11, арк. 27, 225, 61]. Можна з великою вірогідністю припустити, що це питання ставилося не за забаганкою повітової влади, а відповідало новому курсу влади на припинення формування української школи. Незважаючи на неможливість простежити сам процес і другорядність мовного питання для бурхливого 1919 р., необхідно враховувати і ці мало позначені процеси в проблемі формування освітніх процесів української історії.

Впродовж 1917-1918 рр. український національний освітній процес на Подніпров'ї став одним із чинників суспільно-політичних процесів. Ігнорувати, замовчувати його вже не міг жоден владний режим наступної доби. Хоча ліквідація «першої українізації» регіону була пов'язана із знищенням «українського Катеринославу» початку ХХ ст., процес, закладений у часи «відродження нації», став незворотнім.

Примітки:

1. Голуб А., Лохматова А. Народний вчитель початку ХХ століття: спроба відтворення соціального портрета // Бористен. – 1996. – № 10. – С. 20-21.; Агафонова Н.В. Становлення національної системи освіти в Україні: 1917-1920 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський держ. ун-т ім. І. Мечникова. – Одеса, 1998. – 16 с.; Богуславська В.Г. Народна освіта в добу національно-демократичної революції 1917-1920 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2001. – 19 с.; Кравченко А.А. Українська загальноосвітня середня школа в період визвольних змагань (1917-1920 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 18 с.
2. Пахоменков Ю.Г. Національний освітній процес на Придніпров'ї в 1917 р. // Вісник Дніпропетровського університету. Історія і археологія. – 2002. – Вип. 10. – С. 294-299.
3. Чабан М.П. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905-1921). Біобібліографічний словник. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2002. – 536 с.
4. Журнал чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. (с 15-го по 23-е января 1916 года). – Екатеринослав: Тип. Губ. земства, 1916. – 1020 с.
5. Отчёт Екатеринославской уездной земской управы за 1913 г. – Екатеринослав, 1914. – 132 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОУ). – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 24.
7. ЦДАВОУ. – Ф. 2581. – Оп. 1.
8. Народная жизнь. – Орган Катеринославського губерньського земства. – Катеринослав. – 1917-1918 рр.
9. Приднепровский край. – Катеринослав. – 1918.
10. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – К.: Наукова думка, 1997. – 424 с.
11. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 5016. – Оп. 1. – Спр. 5.